

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه الزهراء (س)

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته الهیات و معارف اسلامی گرایش فلسفه و حکمت

عنوان:

تربیت دینی از دیدگاه حکمت متعالیه با تأکید بر آراء حضرت آیت الله

جوادی آملی

استاد راهنما:

دکتر اعلی تورانی

استاد مشاور:

دکتر زهره توازیانی

دانشجو

طاهره طاهری گل گشوندی

بهمن ۱۳۹۶

«کلیه دستاوردهای این تحقیق متعلق به دانشگاه الزهراء (س) است.»

تقدیر و تشکر

خدای بزرگ را سپاسگزارم که مرا یاری کرد تا بتوانم پایان نامه تحصیلی خود را به اتمام برسانم. اگرچه تحصیل علم را پایانی نیست، اما امیدوارم که آن آغازی برای انجام تحقیقات موفق آینده باشد و از این طریق بتوانم بضاعت علمی خود را در راه تحقق حیات طیبه وعده داده شده الهی بکار گیرم.

امیدوارم این تحقیق رضایت خاطر دوستداران تربیت دینی را فراهم آورد.

این اثر تقدیم می گردد به پدر و مادر عزیزم که با همواره زمینه تحصیل و کسب معرفت را برای اینجانب مهیا نموده اند. و همچنین از برادر بزرگوارم «مسلم طاهری» که در طول تحصیل تکیه گاه من در مواجهه با مشکلات بوده، و وجود پر مهرش مایه دلگرمی من می باشد کمال تشکر و قدردانی را دارم.

در اینجا لازم می دانم که در ابتدا از جناب آقای دکتر اعلی تورانی که دلسوزانه و با مناعت طبع مرا راهنمایی نموده اند نهایت تشکر و قدردانی را داشته باشم، همچنین از سرکار خانم دکتر زهره توازیانی که در این رساله مرا راهنمایی نموده اند سپاسگزارم.

در پایان از تمام کسانی که در تحقق این پایان نامه نقشی را ایفا کرده اند کمال سپاسگزاری را دارم.

چکیده

مسئله «تربیت انسان» و مباحث پیرامون آن همواره یکی از موضوعات چالش برانگیز در حوزه‌ها و رشته‌های مختلف علوم انسانی و اجتماعی بوده است. ظرفیت‌های تربیت‌پذیری انسان از یک سو و اهمیت جایگاه تربیت در دین از سوی دیگر عواملی هستند که ضرورت مطالعات عمیقی در این زمینه را یادآور می‌شوند. یکی از راه‌های آگاهی از اهداف، اصول و روش‌های تربیت دینی، فهم آرای اندیشمندان و صاحب نظران بزرگ است؛ از این رو پژوهش حاضر درصدد بررسی تربیت دینی از دیدگاه حکمت متعالیه با تأکید بر آراء حضرت آیت الله جوادی آملی است؛ روش مورد استفاده در این تحقیق کیفی است که در مرحله گردآوری داده‌ها به مهمترین آثار دست‌اولی که در حوزه تربیت دینی از نمایندگان حکمت متعالیه برجای است و نیز کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها، مقالات، مجلات و پژوهش‌ها و تحقیقات مرتبط با موضوع تحقیق اتکا نموده و در مرحله تجزیه و تحلیل به روش توصیفی-تحلیلی پرداخته است. در این تحقیق پس از توصیف مفاهیم کلیدی پژوهش، ابتدا به بررسی تربیت دینی از منظر ملاصدرا پرداخته که در ضمن آن، مبانی انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی تربیت دینی از منظر ملاصدرا مورد بررسی قرار گرفته و سپس اهداف، اصول و روش‌ها و موانع موجود بر سر راه تربیت دینی از نظر او مورد اشاره قرار گرفته است. در ادامه، با تمرکز بر همین مؤلفه‌ها به سراغ آراء آیت الله جوادی آملی رفته و در نهایت به بررسی وجوه اشتراک و افتراق آراء ملاصدرا و آیت الله جوادی آملی در مورد تربیت دینی پرداخته‌ایم.

واژگان کلیدی: تربیت، تربیت دینی، حکمت متعالیه، ملاصدرا، آیت الله جوادی آملی

چکیده.....	ج
۱- فصل اول کلیات.....	۱
۱. مقدمه.....	۲
۱-۱- بیان مسأله.....	۳
۱-۲- اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۴
۱-۳- سوالات تحقیق.....	۴
۱-۴- فرضیات تحقیق.....	۵
۱-۵- اهداف تحقیق.....	۵
۱-۶- پیشینه تحقیق.....	۵
۱-۷- تعریف مفاهیم.....	۷
۱-۸-۱- تربیت.....	۷
۱-۸-۲- دین.....	۸
۱-۸-۳- تربیت دینی.....	۱۰
۱-۸-۴- حکمت متعالیه.....	۱۱
۱-۸-۵- آیت الله عبدالله جوادی آملی.....	۱۲
۲- فصل دوم تربیت دینی از منظر ملاصدرا.....	۱۴
مقدمه.....	۱۵
۲-۱- مفهوم تربیت دینی.....	۱۵
۲-۲- مبانی تربیت دینی.....	۱۶
۲-۲-۱- مبانی انسان شناختی تربیت دینی.....	۱۶
۲-۲-۲- مبانی معرفت شناختی تربیت دینی.....	۱۸
۲-۲-۳- مبانی هستی شناختی تربیت دینی.....	۲۱
۲-۳- اهداف تربیت دینی.....	۲۵
۲-۴- روش های تربیت دینی.....	۳۰
۲-۴-۱- روش به کارگیری فعال حواس.....	۳۱
۲-۴-۲- روش های پرورش و جهت دهی تخیل.....	۳۱

۳۲	۲-۴-۳- روش پرورش قوای عقلی
۳۲	۲-۴-۳-۱- علم آموزی با کسب دانش
۳۳	۲-۴-۴- روش تزکیه یا تهذیب نفس
۳۳	۲-۴-۴-۱- بخشش و تواضع
۳۴	۲-۴-۴-۲- مجاهدت
۳۴	۲-۴-۴-۳- اعتدال گرایی
۳۵	۲-۴-۴-۴- توبه
۳۵	۲-۴-نتایج و آثار روش‌های تربیت دینی
۳۶	۲-۵-۱- پاسخ به نیازهای حقیقی انسان‌ها
۳۷	۲-۵-۲- قدسی شدن تمام ابعاد زندگی
۳۸	۳-۵-۲- آرامش زیستن
۳۹	۲-۶-موانع تربیت دینی
۳۹	۲-۶-۱- شرک
۴۰	۲-۶-۲- شر
۴۱	۲-۶-۳- نقصان جوهر ذات نفس
۴۱	۲-۶-۴- هوا خواهی انسان
۴۱	۲-۶-۴-۱- اخلاق زشت
۴۲	۲-۶-۴-۲- حبّ مال
۴۳	۲-۶-۴-۳- دروغ گویی
۴۳	۲-۶-۴-۴- علم دوستی بی عمل
۴۴	۲-۶-۴-۵- استمرار بر گناه
۴۵	۳- فصل سوم تربیت دینی از دیدگاه آیت الله عبدالله جوادی آملی
۴۶	مقدمه
۴۷	۳-۱- مفهوم تربیت دینی

ب

- ۳-۲-مبانی تربیت دینی.....۴۸
- ۳-۲-۱-مبنای هستی شناختی.....۴۹
- ۳-۲-۱-۱-مقدمه خدا شناختی.....۵۰
- ۳-۲-۲-انسان شناختی.....۵۱
- ۳-۲-۲-۱-ابعاد وجودی انسان.....۵۳
- ۳-۲-۲-۲-حیات خداجویانه.....۵۴
- ۳-۲-۲-۳-خود فطری و نقش آن در تربیت انسانی.....۵۶
- ۳-۲-۲-۴-اختیار انسانی و نقش آن بر فرآیند تربیت دینی.....۵۷
- ۳-۲-۲-۵-جایگاه وجودی انسان و نقش آن بر فرآیند تربیت.....۵۸
- ۳-۲-۲-۶-خلافت الهی برای انسان و نقش آن در فرآیند تربیت دینی.....۶۰
- ۳-۲-۳-معرفت شناختی.....۶۱
- ۳-۲-۳-۱-انواع شناخت و سنخ شناخت مورد نیاز برای تربیت دینی.....۶۱
- ۳-۲-۳-۲-نسبیت و اطلاق در شناخت.....۶۲
- ۳-۲-۳-۳-تربیت دینی در میانه حکمت نظری و حکمت عملی.....۶۴
- ۳-۲-۳-۴-حجیت معرفتی آموزه‌های وحیانی در تربیت دینی.....۶۵
- ۳-۲-۳-۵-حجیت معرفتی یافته‌های عقل برهانی در تربیت دینی.....۶۶
- ۳-۲-۳-۶-نسبت یافته‌های عقل عرفی در تربیت دینی.....۶۸
- ۳-۳-اهداف تربیت دینی.....۶۸
- ۳-۴-موانع تربیت دینی.....۷۰
- ۳-۴-۱-غفلت.....۷۱
- ۳-۴-۲-وسوسه علمی.....۷۲
- ۳-۴-۳-هوس مداری و خودبینی.....۷۳
- ۳-۴-۴-خود بینی یا خدا بینی.....۷۴
- ۳-۴-۵-بازیگری و دنیاگرایی.....۷۴

ت

۳-۵-روش های تربیت دینی.....	۷۵
۳-۵-۱-تهذیب نفس.....	۷۷
۳-۵-۲-توبه.....	۷۸
۳-۵-۳-پاداش و تنبیه.....	۷۸
۳-۵-۴-روش امر به معروف ونهی از منکر.....	۷۸
۳-۵-۵-زهد.....	۷۹
۳-۵-۶-تقوا.....	۸۰
۳-۵-۷-راه های اجرای تربیت دینی در جامعه.....	۸۰
۳-۵-۷-۱-حکومت و اجرای روش های تربیت دینی در جامعه.....	۸۱
۳-۵-۷-۲-مردم و اجرای روش های تربیت دینی.....	۸۲
۴-فصل چهارم فراروی های آیت الله جوادی آملی در حکمت متعالیه.....	۸۴
مقدمه.....	۸۵
۴-۱-اشتراکات.....	۸۶
۴-۲-فرا روی های آیت الله جوادی آملی.....	۸۷
پیشنهادهات.....	۹۴
منابع.....	۹۵
Abstract.....	۱۰۳

۱- فصل اول

کلیات

مقدمه

دارا بودن ویژگی‌های تربیت‌پذیری از سوی انسان، سبب شده است وی مخاطب دین الهی قرارگیرد که هدف اصلی‌اش تربیت انسان و تسهیل وصول سعادت حقیقی برای او باشد. اما وجود چنین ظرفیت‌های تربیت‌پذیری در انسان سبب شده است که برای شکل دادن به هویت انسان، الگوهای مختلف تربیتی در تمدن بشری به ثبت رسیده باشد. در این بین، ادیان بسته به مبانی و اهداف خود، ابعادی از حیات انسانی را پوشش می‌دهند. برخی تنها به حیات فردی انسان و برخی به حیات اجتماعی او پرداخته‌اند؛ بعضی از آنها تنها شامل حیات مادی و دنیایی انسان و بعضی با هدف شکل دادن به حیات معنوی و اخروی او سازمان یافته‌اند، تعداد انگشت شماری در عین حال، هم به ابعاد فردی و هم ابعاد اجتماعی از یک سو و هم ابعاد مادی و معنوی از سوی دیگر پوشش می‌دهند. دین اسلام از جمله ادیانی است که هیچ بُعدی از ابعاد حیات انسانی را فروگذار نبوده است. تربیت دینی در اسلام همواره شامل ظرفیت‌های تربیت‌پذیری انسان در همه احوال آن می‌شود. از بین همه شاخه‌های علمی شکل گرفته در تمدن اسلامی، حکمت متعالیه با نگرشی جامع نسبت به منابع تفکر در اسلام هم چون وحی و عقل و توجه به انسان به عنوان مخاطب وحی و موطن عقل تلاش کرده است به تبیین و تفسیر قابلیت‌های تربیت‌پذیری او بپردازد. «جسمانیة الحدوث و روحانیة البقاء»، «حرکت جوهری»، «تشکیک در مراتب وجود»، «اتحاد عقل و عاقل و معقول»، «اتحاد عمل و عامل و معمول» و زمینه‌نگریستن همه جانبه به وجود انسانی را برای ما

مهیا می نمایند که با دست زدن به تحقیقی میان رشته ای و پرداختن به مقوله تربیت دینی با رویکردی فلسفی بتوان پاسخ گوی نیازها و اقتضائات عصر حاضر بود. در ادامه به بیان مسأله اصلی پژوهش حاضر و چرایی و ضرورت آن خواهیم پرداخت.

۱-۱- بیان مسأله

تربیت پذیری یکی از مهمترین ظرفیت‌های انسانی است؛ چنانکه در مکتب تربیتی انبیاء و ائمه (علیهم السلام) نیز همواره بر تربیت‌پذیری انسان تأکید شده است. آدمی همواره با انبوهی از گزینه های تربیتی رو به رو است که تنها می تواند تعداد محدودی از آنها را برگزیند لذا نقص در روش تربیتی اتخاذ شده سبب نقص در فرآیند تکامل انسانی در ابعاد معنوی و اخلاقی او خواهد شد. از آنجا که تربیت‌پذیری انسان مبتنی بر مؤلفه‌های انسان شناختی، هستی شناختی و معرفت شناسی است، باید روش‌های تربیتی را بر این مؤلفه‌ها استوار نمود. جهان بینی توحیدی با ارائه شاخصه‌های انسان شناسی، هستی شناسی و معرفت شناسی متناسب با هم زمینه بکارگیری روش تربیت متعالی را در اختیار آدمی می گذارد. آنچه امروزه جامعه دینی از آن رنج می برد، فقدان منابع و رویکردهای تربیتی نیست بلکه مهمترین آسیب در این زمینه، ضعف در تبیین مبانی نظری این رویکردها است. این تحقیق در مورد بررسی تربیت دینی از منظر حکمت متعالیه با تأکید بر آراء آیت الله جوادی آملی است. با تأمل در نظام اندیشگی حکمت متعالیه در باب تربیت دینی نکات قابل توجهی مطرح است. یکی آن‌که در این نظام با تلفیق روش‌های برهانی، وحیانی، عرفانی، شهودی و کلامی مبتنی بر آیات و روایات می توان روش تربیتی منسجمی را برای جامعه دینی استخراج نمود. دیگر آن‌که امروزه حضرت آیت الله جوادی آملی به عنوان یکی از نمایندگان برجسته حکمت متعالیه در عصر حاضر موجب استمرار این نظام اندیشه‌ای شده است که از موضوعات قابل پیگیری در آراء و آثار وی مسئله تعلیم و تربیت به طور عام و تربیت دینی به طور خاص است که ما در این تحقیق به آن خواهیم پرداخت.

۲-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق

انسان موجودی تربیت‌پذیر است. این ظرفیت انسانی سبب شکل‌گیری الگوهای تربیتی مختلف شده است که از انواع چنین تربیت‌هایی، تربیت دینی است. اهمیت پرداختن به مسئله تربیت دینی ناشی از آن است که موضوع تربیت قوام بخش حکمت عملی است و همواره دین اسلام به عنوان منبعی برای حکمت و عقلانیت روش‌های تربیتی مبتنی بر قرآن و سنت پیامبر اکرم (ص) و ائمه (ع) در اختیار مؤمنان قرار داده است که با بهره‌گیری از آن می‌تواند سعادت و شکوفایی خود را تأمین کند. آنچه که امروزه در چنین عرصه‌ای خود‌نمایی می‌کند آن است که چنین موضوعی عمدتاً در گروه‌ها و رشته‌های تعلیم و تربیت بحث می‌شود که بیشتر جنبه کاربردی داشته و از عمق فلسفی کم بهره‌اند؛ از سوی دیگر تمرکز مطالعات حوزه تفکر حکمت متعالیه نیز بر مسائل انتزاعی و عمیق است. ضرورت ایجاب می‌کند که پژوهشی بین رشته‌ای در این زمینه صورت گیرد. تمایز پژوهش حاضر در پرداختن به مسئله «تربیت دینی» به کارگیری ادبیات مقبول حوزه‌های علوم تربیتی از یک سو و اعمال دقت نظرهای مکتب فلسفی حکمت متعالیه در این زمینه از سوی دیگر است.

این پایان‌نامه تلاشی در راستای بررسی مبانی، اصول، روش‌ها و پیامدهای بکارگیری تربیت دینی بر اساس رویکرد حکمت متعالیه در این مسأله با تأکید بر آرای حضرت آیت الله جوادی آملی است.

۳-۱- سوالات تحقیق

سوالات اصلی و فرعی تحقیق حاضر مبتنی بر صورت‌بندی زیر است:

الف) سوال اصلی

مهمترین سؤال این پژوهش آن است که «تربیت دینی» در حکمت متعالیه به طور عام و از

منظر حضرت آیت الله جوادی آملی به طور خاص چگونه مورد بررسی قرار گرفته است؟

ب) سوالات فرعی

برای پاسخ دادن به سوال اصلی تحقیق حاضر ضروری می‌نماید چند سوال فرعی نیز طرح گردد.

۱. تربیت دینی در اندیشه صدرالمতالیهین به چه معناست و بر چه مؤلفه‌هایی استوار است؟

۲. تربیت دینی از منظر آیت الله جوادی آملی چگونه تبیین می‌گردد و دارای چه ویژگی‌هایی است؟

۴-۱- فرضیات تحقیق

در پاسخ به سوال اصلی و سوالات فرعی پژوهش حاضر می‌توان فرضیه‌هایی را تدوین نمود که در این رساله در صدد صحت و سقم آنها بر خواهیم آمد.

۱. تربیت دینی نزد صدرالمتهلین ناشی از توجه به ظرفیت‌های وجودی انسان در دو بُعد این جهانی و آن جهانی قابل تعریف است. تربیت انسان در حکمت متعالیه مبتنی بر مبانی هستی‌شناختی، انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی است.

۲. تعلیم و تربیت از نظر آیت الله جوادی آملی در ادامه سفرهای چهارگانه در حیات انسانی است که بر چند عنصر اساسی بنیان نهاده می‌شود که عبارتند از خدا باوری، حق محوری، معاد باوری و محبت الهی. آیت الله جوادی آملی روش تنبیه و مجازات و تشویق را به عنوان روش‌های تربیت یادآوری می‌کند.

۵-۱- اهداف تحقیق

از مهمترین اهدافی که پژوهش حاضر درصدد دستیابی به آنهاست می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱. آشنایی با نظرات و دیدگاه‌های موجود در حکمت متعالیه در مورد تربیت دینی

۲. آشنایی با نظرات ملاصدرا در مورد تربیت دینی

۳. آشنایی با نظرات و آراء حضرت آیت الله جوادی آملی در مورد تربیت دینی

۴. ارائه الگوی روز آمد و پاسخ‌گو از تربیت دینی در عصر حاضر

۶-۱- پیشینه تحقیق

با توجه به اهمیت موضوع «تربیت دینی» نزد پژوهشگران و محققان در جامعه اسلامی ما، پیشینه تحقیقاتی مناسب و غنی‌ای وجود دارد. ابتدا به برخی از پایان‌نامه‌های موجود در این

زمینه پرداخته می شود و سپس به تعدادی از کتب نزدیک به موضوع پژوهش حاضر اشاره خواهد شد.

۱. بهمنی (۱۳۸۸) با راهنمایی دکتر سعید بهشتی در پایان نامه تحت عنوان « بررسی نقش مادر در تربیت دینی از دیدگاه قرآن و روایات» بهمنی تنها به نقش یکی از کارگزاران تربیت دینی یعنی والدین (به طور عام و مادر به طور خاص) پرداخته است. تفاوت کار حاضر با این رساله در شمول و گستره موضوعی آن است.

۲. ظاهری راد (۱۳۹۰) با راهنمایی دکتر مسعود صفایی مقدم تحت عنوان «بررسی تربیت دینی و چالش های پیش رو با تأکید بر آموزه های اسلامی» ظاهری راد تنها به چالش هایی همچون نظام های تربیتی رقیب و آسیب های احتمالی آنها برای تربیت دینی در عصر حاضر پرداخته است. تفاوت کار حاضر با رساله ظاهری راد در تبیین چیستی و چگونگی شکل گیری نظام تربیتی دینی از نگاه حکمت متعالیه است که در قدم اول با رویکردی ثبوتی به تربیت دینی از منظر خاص می پردازد.

۳. محمدوند (۱۳۹۳) با راهنمایی دکتر سید مهدی سجادی تحت عنوان «تبیین تربیت دینی بر اساس رویکرد تجربه دینی و نقد بازسازی آن بر اساس آموزه های اسلامی» محمدوند در این رساله با تمرکز بر رویکرد تجربه دینی از بین رویکردهای مختلف موجود، به تبیین تربیت دینی پرداخته است. تحقیق حاضر با اتخاذ رویکردی فلسفی و حکمی نسبت به تربیت دینی خود را با رساله محمدوند متمایز می کند.

۴. سلطانی نژاد، نجمه (۱۳۹۳) « مبانی فلسفی تعلیم و تربیت اسلامی با تأکید بر دیدگاه آیت الله جوادی آملی». کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی به بررسی تعلیم و تربیت اسلامی با رویکردی فلسفی از نگاه آیت الله جوادی آملی پرداخته است.

۷-۱- روش تحقیق

این تحقیق از نوع تحقیقات بنیادین-کاربردی است که در عرصه گردآوری داده ها به روش کتابخانه ای انجام شده است و داده های گردآوری شده نیز به شیوه تحلیلی-توصیفی بررسی شده اند. به این ترتیب که نخست آثار و منابع اصلی موجود در زمینه تعلیم و تربیت به طور عام و

تربیت دینی به طور خاص مطالعه شدند و بر اساس طرح پایان نامه شواهد لازم از آن‌ها استخراج گردید. سپس با مطالعه فیش‌هایی که حول اندیشه‌های ملاصدرا و حضرت آیت الله جوادی آملی در زمینه تربیت دینی گردآوری شده بود موارد شباهت و تفاوت اندیشه‌های این دو حکیم بزرگ بررسی شده و سرانجام با طبقه‌بندی شواهد و تحلیل یافته‌ها به نگارش فصل‌های مربوطه پرداخته شد.

۷-۱- تعریف مفاهیم

یکی از ضرورت‌های روش شناختی در هر پژوهشی پرداختن به چارچوب مفهومی مرتبط با آن پژوهش است. در این بخش به طور مختصر به معرفی مهمترین مفاهیمی که در رساله حاضر مورد استفاده قرار گرفته است خواهیم پرداخت و در فصل آینده ابعاد مختلف هر مفهوم را بطور تفصیلی مورد کنکاش قرار می‌دهیم.

۱-۸-۱- تربیت

ریشه لغوی تربیت در زبان عربی «رب» است و معنای اصلی آن سوق دادن شیء به سوی کمال و بر طرف کردن کمبودها به واسطه جایگزینی است؛ این فرآیند می‌تواند در جهت ذاتیات شیء و عوارضش و یا در اعتقادات، اخلاق، صفات، اعمال و رفتارها، همچنین در دانش‌های رایج باشد.^۱ این واژه در زبان فارسی به معنای پرورش و اخلاق را به کسی یاد دادن به کار رفته است.^۲ لذا «تربیت» در لغت به معنای پرورش دادن و پروراندن است، پروراندن هر چیزی، به کمال رساندن آن است تا تمامی قابلیت‌های آن شکوفا گردد. در اصطلاح، تربیت انسان به معنای فراهم آوردن زمینه رشد و پرورش استعداد های او برای رسیدن به کمال مطلوب است. البته تعریف «تربیت» در اصطلاح هر مکتبی، بسته به نگاه آن به انسان متفاوت است.^۳ تربیت در اصطلاح، فرآیند یاری رسانی به متری برای ایجاد تغییر تدریجی به مرور زمان در یکی از ساحت‌های بدنی،

^۱. مصطفوی، (۱۳۶۰): التحقیق فی کلمات القرآن کریم، ۴/ ۱۹

^۲. دهخدا، (۱۳۷۲): ۴/ ۵۷۷۶

^۳. اسماعیل یزدی، عباس (۱۳۸۱) فرهنگ تربیت، قم: دلیل، ص ۳۹

ذهنی، روحی و رفتاری است که به واسطهٔ عامل انسانی دیگر به منظور دستیابی وی به کمال انسانی و شکوفا کردن استعداد های او یا بازدارندگی و اصلاح صفات و رفتارهایش صورت می گیرد.^۱ انسان دارای ابعاد گوناگونی برای تربیت است و تربیت شایسته باید به رشد و پرورش تمامی این ابعاد توجه کند.

۱-۸-۲- دین

ارائه تعریفی روشن و مورد توافق از «دین»^۲ برای مطالعات علمی حول دین مشکل است؛ زیرا یک تعریف رایج از دین در یک حوزه مطالعاتی (همچون الهیات) لزوماً در حوزه مطالعاتی دیگر (برای مثال همچون جامعه شناسی) با اقبال رو به رو نمی گردد؛ این در حالی است که تلاش برای تعریف دین، قدمتی بیش از مطالعه آکادمیک معطوف به خود دین دارد.^۴ در تلاش برای تعریف دین، می توان با تمایزگذاری بین ویژگی های «جوهری»^۵ و «کارکردی»^۶ دین را تعریف کرد.^۷ تعاریف جوهری از دین در تلاش اند که «جوهر» یا «ذات» دین را تشخیص داده و آن را تعریف کنند. این رویکرد در فهم آن بخش از دین که بر زندگی اجتماعی مردم مؤثر است، پای حقیقت دین و دلالت های اجتماعی آن را به میان می آورند؛ دین در این رویکرد به معنای « برنامه حقیقی و دستور واقعی نگهدار حد انسان و تحصیل سعادت ابدی آن است و همه آداب و متون آن محض علم و عین صواب است. لاجرم تدوین و تنظیم این چنین برنامه ای از کسی جز آفریدگار انسان ساخته نیست یعنی آن دست و قلمی که کتاب تکوینی نظام هستی عالم و آدم را بدین زیبایی نگاشته است که زیبا تر از آن تصور شدنی نیست و هر یک از کلمات وجودی آن ها را دین

^۱. اعرافی، علی رضا (۱۳۹۱) *فقه تربیتی (جلد ائیل: مبانی و پیش فرض ها)* تحقیق و نگارش سید نقی موسوی، قم: موسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان، ص ۱۴۱

^۲. Religion

^۳. Braun And Mccutheon, (۲۰۰۰): P ۲۱

^۴. Ibid: P ۲۲

^۵. substantive definitions

^۶. functional definitions

^۷. See too: Segal (۲۰۰۵). pp: ۴۹-۶۰

و آیینی داده است که به قدر یک میکرون اعوجاج و اختلاف و نارسایی و ناروایی در آن ها راه ندارد، همان قلم برای جمیع شئون این صنع عظیمش به نام انسان دستوری که محض حکمت است، نهاده است تا این دستور در متن آن چنان صنع پیاده شود و او را به هدف نهایی و کمال غایی او برساند.^۱ در همین حال، رویکرد کارکردی در تعریف دین، باعث شده است بتوان در مورد عناصر راز آلودی که محیط بر حیات انسانی هستند بیشتر دانسته شود. و آنها را هم چون سایر پدیده های دیگر مورد بررسی قرار داد. به عبارت دیگر از نظر کارکردگرایان، دین آن چیزی است که مورد عقیده گروهی از مردم است و حیات اجتماعی این گروه متأثر از نفوذ این عقاید می باشد. در این انگاره «دین به مثابه نظامی از عقاید، اعمال یا نماد هایی است که وظیفه اش پاسخ به نیاز های انسانی است»^۲ و دین اجرا کننده کارکرد های خاصی برای جامعه می باشد.^۳ برخی نیز دلالت های ذاتی و کارکردی دین را به صورت هم عرض نگریسته اند. در این راستا، علامه شعرانی رحمه الله علیه در کتاب نثر طوبی در ذیل واژه دین می گوید: «دین به نظر ما خود مقصود ذاتی است از خلق انسان؛ در نزد گروهی هم دین فقط برای دنیا است جماعتی دیگر گویند، دین دو مقصود دارد: هم نظم دنیا و هم سعادت آخرت، ما گوئیم دنیا آن قدر ارزش ندارد که انبیاء و اولیاء و بزرگان برای نظم آن این همه رنج ببرند و خدا تعالی فرموده است: «ما خَلَقَ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُون» و اگر گویی احکام معاملات و سیاسات همه برای نظم دنیاست، گوئیم تا آن حد که مردم آسوده باشند و به آخرت پردازند و اصل دنیا برای آخرت است»^۴. در این تحقیق، دین به هر دو رویکرد ذاتی و کارکردی این مقوله نظر دارد. یعنی حقیقت پدیده دین که جعل آن از سوی خدای متعال صورت گرفته است و به وسیله انبیاء به دست بشر رسیده است. این دین هم به واقعیت زمانی و مکانی حیات انسانی توجه دارد و هم حصول سعادت وی را در نظر گرفته است.

۱. حسن زاده آملی، حسن (۱۳۹۲)، «آیا علم می تواند دین را نادیده بگیرد» به اهتمام مهدی گلشنی؛ ص

۲. clarke & byrne (۱۹۹۳)، p: ۷

۳. Christiano, Swatos & Kivisto ۲۰۰۸، pp. ۶-۷

۴. شعرانی، ابوالحسن (۱۳۸۰). نثر طوبی، تهران: انتشارات اسلامیة

۱-۸-۳- تربیت دینی

آنچه در کتاب‌های موجود در ترکیب دو مفهوم دین و تربیت به چشم می‌خورد، فقدان ارائه معنایی معین از دین و تربیت از سوی علما و دانشمندان است. از این رو به طور طبیعی نظر‌های متعددی درباره مفهوم تربیت دینی ابراز شده است. دائرة المعارف بین‌المللی تربیت، تربیت دینی را چنین تعریف می‌کند: تدریس منظم و برنامه‌ریزی شده‌ای که هدف از آن دستیابی فرد به اعتقاداتی درباره وجود خداوند، حقیقت جهان هستی و زندگی و ارتباط انسان با پروردگارش و دیگر انسان‌هایی که در جامعه با آن‌ها زندگی می‌کند و بلکه با همهٔ آحاد بشر است.^۱ عده‌ای معتقدند: تربیت دینی عبارت است از مجموعه اعمال عمدی و هدفدار، به منظور آموزش گزاره‌های معتبر یک دین به افراد دیگر به نحوی که در آن افراد در عمل و نظر به آموزه‌ها پایبند گردند.^۲ تربیت دینی نه تنها انسان را در این دنیا به صورت فردی کمالجو، دانش دوست و با تقوا در می‌آورد، بلکه با ارتباط فرد با مبدأ هستی، سعادت دائمی او را تأمین می‌کند.^۳ اصطلاح تربیت دینی به بُعد معرفتی (معرفت خدا)، ایمان، تقوا، عبادت، شکرگزاری و... مربوط می‌شود، که نتیجه کارکرد آن این است که مربی فردی دین دار، اهل عبادت، خداشناس و با تقوا و ... باشد. یکی از ابعاد تربیتی انسان، بُعد تربیت دینی است که نقش بسیار مهمی در سلامت روح انسان و سعادت او دارد. تربیت دینی به آن دسته از اصول، اهداف، روش‌ها، الگوها، و نگرش‌های تربیتی گفته می‌شود که از دین اخذ شده باشد. همانطور که در مفهوم «دین» توضیح داده شد، حال ممکن است مراد از دین، تأسیساتی تربیتی باشد که در منابع نقلی دارای حجیت معرفتی هم چون کتاب و سنت، تبلور یافته‌اند یا آن دسته از دستاورد‌های عقلانی باشد که نه تنها حسن یا قبح آنها عقلاً پذیرفته شده باشد بلکه مهر تأیید منابع نقلی صحیح الدلالة نیز بر آنها زده شده است. تربیت دینی، که عقل و

۱. مجموعه مؤلفین، (۱۳۸۰) **تعلیم و تربیت (مجموعه مقالات)**، ترجمه شهاب الدین مشایخی راد، قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ص ۷۰

۲. حسین زاده، علی، ۱۳۸۰، **سیره تربیتی پیامبر و اهل بیت (علیهم السلام)**، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ج ۲، ص ۲۶

۳. شریعتمداری، علی (۱۳۹۰) **تعلیم و تربیت اسلامی**، تهران: انتشارات امیر کبیر، ص ۳۸

عمل را ملاک یافتن حقیقت و ضابطه رستگاری تلقی کند، جنبه هدایتی و پویایی دارد. و جریانی مستمر و ناوابسته به زمان و مکان است.^۱

۱-۸-۴- حکمت متعالیه

واژه «حکمت متعالیه» نخستین بار توسط ابن سینا و خواجه نصیر طوسی^۲ به کار رفته است. بوعلی در نمط دهم اشارات و در ذیل بحث از امکان اطلاع بر غیب در حالت خواب و بیداری به دیدگاهی مخالف دیدگاه مشائین اشاره کرده و آن نظر را برای «غیر راسخین در حکمت متعالیه» مستور و پوشیده دانسته است. خواجه نصیر نیز در شرح این عبارت می گوید که بوعلی از آن رو این بحث را نیازمند حکمت متعالیه دانسته که حکمت مشاء، حکمت بحثی صرف است، حال آن که درک این گونه مسائل علاوه بر بحث، نیازمند کشف و ذوق نیز هست و حکمتی که مشتمل بر بحث و کشف توأمان باشد، نسبت به حکمت بحثی صرف، متعالیه (برتر) است^۳ از سوی دیگر، پس از آن- که حکیم صدرالدین محمد بن ابراهیم قوام شیرازی (معروف به ملاصدرا یا صدرالمتهلین) عنوان حکمت متعالیه را برای بزرگترین اثر فلسفی، «الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة» برگزید، کلمه ترکیبی حکمت متعالیه در کاربرد اصطلاحی، توجه به نظام فلسفی خاصی در فرآیند تطور مکاتب فلسفی اسلامی دارد که به دست وی بنا نهاده شد و توسط شاگردان و پیروانش تکمیل گشته یا وسعت داده شده است. از میان شارحان و متفکران جریان متعالیه در حکمت اسلامی می توان به آیت الله جوادی آملی اشاره نمود که امروزه به عنوان نماینده برجسته مکتبی با عنوان «نوصدراییان»^۴ به تأملات حکمی و فلسفی در مسائل گوناگون محض است. بنابراین در این تحقیق مراد ما از حکمت متعالیه، «اتخاذ نگرش حکمی است که در آن با روش بحثی و شهودی»^۵ به

۱. احمدی، سید احمد (۱۳۸۰) اصول و روش های تربیت در اسلام، اصفهان: انتشارات جهاد دانشگاهی، ص ۱۴

۲. ابن سینا، (۱۳۷۵) شرح الاشارات و التنبیهات، قم: نشرالبلاغه، ص ۳-۴۰۱-۳۹۹

۳. همان، ۴۰۱

۴. رشاد، علی اکبر (۱۳۷۸). «گفتمان فلسفی نو صدرایی». مجموعه مقالات همایش جهانی حکیم ملاصدرا، جلد اول: ملاصدرا و حکمت متعالیه، تهران: انتشارات بنیاد حکمت اسلامی صدرا.

۵. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۸)، بنیان مرصوص امام خمینی «قدس سره» در بیان و بنان آیت الله جوادی آملی، قم: مرکز نشر اسراء، ص ۱۱۱ و ۱۱۲